

„Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“

Mladé české ženy v ghettu Terezín¹

Anna Hájková

Muže i ženy deportované do tranzitního ghetta Terezín trápily hlad, zima, vši a nemoci stejným dílem. Táborové zkušenosti obou pohlaví stejně jako jejich životní podmínky však byly odlišné: Terezín znamenal něco jiného pro muže a něco jiného pro ženy. V této studii analyzuji životní podmínky mladých českých žen v Terezíně, hlavní rysy ženského chování a okolnosti jejich vytváření.

V první části se zabývám objektivními i subjektivními stránkami každodenního života žen, které se lišily od životních podmínek mužů, popisují, jak ženy trávily dny a co pro ně bylo důležité. Ve druhé části představím různé oblasti ženských

1 Předložený text je výrazně přepracovanou verzí článku, který původně vyšel německy pod názvem „Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt“. In: BOCK Gisela: (ed.): *Genozid und Geschlecht: Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Konzentrationslagersystem*. Frankfurt/M., Campus 2005, s. 202–219. Citát v titulku pochází ze vzpomínky Ruth S. (*Židovské muzeum v Praze* (dále jen *ŽMP*), sbírka vzpomínek, kazeta č. 312.) Ruth přišla v červenci 1943 do Terezína, v září téhož roku byla deportována do Osvětimi. V souladu s pravidly českého pravopisu platnými před rokem 1941 se v tomto článku přidržuji psaní slov „žid“, „židovka“ a odvozených tvarů s malým počátečním písmenem, neboť následující pravopisná úprava odrážela záměry nacistické rasové politiky. Po dohodě s redakcí se v textu nepřechylují cizí ženská jména. Děkuji Magdě Veselské, Dagmar Hájkové a Marii Krausové za jejich připomínky k české verzi.

povinností v každodenních úkolech, jak je ženy samy vnímaly, a jejich vztah k práci. Osvětlím strategie přežití, jež si ženy v Terezíně osvojily a které sehrály významnou úlohu později, po deportaci vězeňkyň dále na východ. V poslední části studie vysvětlím mocenské vztahy panující v rámci mužské a ženské populace v ghettu a jejich dopad na genderovou úlohu žen a jejich pozici v hierarchii ghetta.

Prameny a metoda

Genderový aspekt byl v terezínské historiografii obecně zohledňován jen okrajově, i když ženy tvořily šedesát procent obyvatel ghetta. Používání genderové kategorie či otázka „kde vlastně byly ženy?“² se v ní objevily až poměrně pozdě. Mezi prvními pracemi věnovanými tomuto tématu byl soubor vzpomínek žen z Terezína v podání Ruth Schwertfegerové, která se zde soustřeďovala na texty psané ženami a na rozbor písňových textů.³ Vůbec první vědeckou analýzu života žen v Terezíně sepsala Ruth Bondyová, která zkoumala jednotlivé oblasti ženských aktivit.⁴ Anita Tarsiová publikovala podrobný rozbor života starších německých žen v ghettu, v němž především sledovala, jak se tyto ženy cítily, jak reagovaly a před jakými volbami stály.⁵

Jádro této studie tvoří vzorek dvaceti devíti biografických rozhovorů, které spolupracovnice Židovského muzea v Praze vedly na počátku devadesátých let minulého století s ženami vězněnými v Terezíně.⁶ Všechny ženy v mém vzorku se narodily před rokem 1925, většina z nich kolem roku 1920. Do Terezína přišly jako mladé ženy, svobodné anebo čerstvě vdané, které obvykle vyrostly v česky mluvícím prostředí. Většina z nich v Terezíně strávila dobu od jednoho roku do tří let. Pochopitelně si musíme položit metodologickou otázku: Do jaké míry jsou spolehlivé nálezy při používání vzpomínek sebraných padesát let po zkoumané události? Vyprávění pamětníků je ovlivněno zkušenostmi jejich následujícího života, vyprávěním jiných lidí, četbou historické literatury,⁷ a pak především očekáváními společnosti, ve které

2 Introduction. In: RITTNER, Carol – ROTH, John K. (ed.): *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York, Paragon 1993, s. xi.

3 SCHWERTFEGER, Ruth: *Women of Theresienstadt: Voices from a concentration camp*. Oxford, Berg 1989.

4 BONDY, Ruth: *Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau*. In: OFER, Dalia – WEITZMAN, Lenore J. (ed.): *Women in the Holocaust*. New Haven, Yale University Press 1998, s. 310–327.

5 TARSIOVA, Anita: *Staré ženy z Německa v ghettu Terezín*. In: KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 1998, s. 154–178.

6 Židovské muzeum v Praze uchovává celkem 1300 nahrávek rozhovorů s přeživšími vězni Terezína (srv. HYNDRAKOVÁ Anna – LORENCOVÁ Anna: *Česká společnost a židé podle vzpomínek pamětníků*. In: KÁRNÝ, Miroslav – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 1999, s. 97–118.)

7 Srv. JUREIT, Ulrike: *Erinnerungsmuster: Zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager*. Hamburg, Ergebnisse 1999;

Současný letecký pohled na Terezín

žijí.⁸ Ve sbírce interview Židovského muzea v Praze jsou navíc zastoupeny většinou rozhovory s ženami, které zůstaly v poválečném Československu a nezúčastnily se dvou velkých emigračních vln v letech 1945 až 1948 a v roce 1968;⁹ zároveň jsou zde uchovány pouze memoáry žen, které se dožily devadesátých let 20. století, což celkový pohled zkresluje. Soubor rozhovorů Židovského muzea v Praze tedy reprezentuje pouze část českých Židů, kteří přežili Terezín; pro ostatní skupiny terezínských vězňů neexistují srovnávací soubory rozhovorů, které bych mohla použít.

Jak ovšem dokládá výzkum německé školy orální historie, je možné pracovat se vzorkem osmi až patnácti rozhovorů, jejichž obsahová struktura, klíčové problémy, strategie zvládnání situací respondentů a podobně jsou pro takovou skupinu rozhovorů typické – a identifikovat přitom, jaké druhy variací se ve vzorku objevují a jak

BROWNING Christopher: *Collected memories: Holocaust history and postwar testimony*. Madison, Wisconsin University Press 2003.

8 Viz HÁJKOVÁ, Anna: *Memory Has a Gender: Czech Women and Men's Accounts from Theresienstadt over Time*. Přednášku proslovila autorka ve Sdružení pro židovská studia v Bostonu v prosinci 2010.

9 K analýze přijetí přeživších žen z Terezína v poválečném Československu srv. SCHIKORRA, Christa: *Návrat do nově se ustavující společnosti: Židovské reemigrantky v Československu v letech 1945–1948*. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *In: Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Sefer 2004, s. 243–270.

je lze vysvětlit.¹⁰ Časový odstup od dané události má přitom mnohotvárný vliv: lze použít pravidlo přibližného odhadu, podle něž si lidská paměť udrží dvě třetiny pozitivních a jednu třetinu negativních vzpomínek. Člověk má tendenci zapamatovat si výjimečné události. Kromě toho se mění i jejich hodnocení: traumatické zkušenosti jsou často z psychologických důvodů potlačovány a nemusejí se pak v rozhovorech objevovat vůbec, případně mohou být vytěsněny anebo přesunuty na jinou osobu. Celý následující životní příběh respondentů ovlivňuje, jak dalece svou traumatizaci vstřebali či konsolidovali. Nakonec okolnosti rozhovoru, například pozadí války v bývalé Jugoslávii, často aktivují vzpomínky, které by si respondent jinak nemusel vybavit.

Někteří badatelé se domnívají, že při použití zdrojů subjektivní povahy bychom měli dát přednost písemným pramenům sepsaným bezprostředně po události. Jelikož se však soustředím (kromě jiných aspektů) právě na subjektivní emoce, mohla jsem s tímto typem pramenů pracovat pouze v malé míře. Traumatické zkušenosti jako ztráta rodičů či rozchod s partnerem se v nich neobjevují – takové vzpomínky byly příliš čerstvé a svědkyně se soustředily na věcný popis událostí. Hovořit o emocionálně vypjatých, většinou bolestných záležitostech dokázaly až o desetiletí později, když už vychovaly vlastní děti nebo měly v důchodu čas a prostor na reflexi. A platí to také obecně, že pamětníci se zmiňují o rodinných a jiných konfliktech obvykle až s mnohaletým odstupem.

Řešit problém s reprezentativností vzpomínek lze kombinováním analýzy rozhovorů a deníků (pokud existují). S ohledem na to jsem jako srovnávací materiál použila dva deníky, jež si psala Eva Mändlová-Roubíčková (narozena v roce 1921 v Žatci) a Martha Stern-Glass (narozena v roce 1878 v Mönchengladbachu).¹¹ Jako významný zdroj informací mi dále sloužil soubor oficiálních dokumentů židovské samosprávy terezínského ghetta, jako jsou denní rozkazy (*Tagesbefehle*)¹² či právní kodex ghetta.¹³ Konfrontace pramenů různé datace, žánrů a provenience umožň-

10 Viz NIETHAMMER, Lutz: Oral History. In: KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Paradigmen deutscher Geschichtswissenschaft*. Berlin, GSPF 1995, s. 189–210, zde s. 208.

11 První z těchto deníků je k dispozici v americkém vydání, které však obsahuje ediční nedostatky (MÄNDLOVÁ-ROUBÍČKOVÁ, Eva: *We're alive and life goes on: A Theresienstadt diary*. Ed. Alexander Zaia. New York, Henry Holt & Co. 1998). Raději proto spoléhám na kopii deníku v Archivu Institutu Terezínské iniciativy v Praze, v přepisu a překladu autorky deníku. Druhý deník vyšel v Německu (GLASS, Martha: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“: *Die Theresienstädter Tagebücher einer Hamburger Jüdin 1943–1945*. Ed. Barbara Müller-Wesermannová. Hamburg, Ergebnisse 1996). Oba deníky jsou psány v němčině. Eva Mändlová přišla do Terezína v prosinci 1941, Martha Glassová v červenci 1942. Obě se zde dožily osvobození.

12 Viz HYNDRÁKOVÁ, Anna – MACHATKOVÁ, Raisa – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení Židovské samosprávy 1941–1945: Regesta*. Praha, Sefer 2003.

13 *Yad Vashem Archives*, Jeruzalém (dále YVA), O64 (sbírka Terezín), 28, Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt. (1. vydání: Ghetto-Recht in Theresienstadt). Zusammenge stellt nach dem Stande vom 15. Juli 1944 und kurz erläutert von Oberlandesgerichtsrat a. D. Dr. jur. Ernst Rosenthal, Leiter der Detektivabteilung. Text právního kodexu ghetta je uložen také v Institutu terezínské iniciativy v Praze.

ňuje jít za hranici narativní konstrukce a ustanovit relativně spolehlivé výpovědi o historických událostech jako takových. V daném případě tento multiperspektivní přístup dovoluje přesáhnout zde obvyklý narativ o dětských domovech, časopisu *Vedem*, dětské opěře *Brundibár*, Mezinárodním Červeném kříži a inscenaci *Rekviem*. Tento pohled na Terezín je zprostředkovaný víceméně pouze českými židy, kteří byli v táboře vězněni v době svého mládí nebo dětství. Naprostá většina obyvatel Terezína však byli koneckonců dospělí, mnohdy staří lidé.¹⁴

I když velikost mého vzorku umožňuje zachytit určité typické způsoby chování žen v Terezíně, bylo by chybou pokládat je za statisticky reprezentativní. Sám nárok na statistickou reprezentativnost padá, vezmeme-li v úvahu celkovou charakteristiku této skupiny pamětnic: mladé, zdravé, bezdětné ženy deportované do tábora Osvětim-Birkenau pozdějšími transporty (od prosince 1943), které měly šanci na přežití. Naproti tomu ženy s dětmi mladšími čtrnácti let obvykle nepřežily selekce, při nichž byly poslány i s dětmi do plynu. Kromě toho byl až do konce roku 1943 podíl žen vybraných k okamžitému vyhlazení po příjezdu zpravidla velmi vysoký, či dokonce stoprocentní.¹⁵ Už z těchto jednoduchých strukturálních důvodů nelze vzorek, s nímž jsem pracovala, považovat za reprezentativní.

Terezín: historie a statistika

Koncentrační tábor v Terezíně byl zřízen v listopadu 1941 referátem IV B 4 pod vedením Adolfa Eichmanna jako tranzitní tábor pro české židy, kteří tvořili většinu terezínských vězňů; dohromady ghettem prošlo skoro čtyřiasedmdesát tisíc českých židů.¹⁶ Později sem byli deportováni staří lidé z Německa (v počtu 42 tisíc) a Rakouska (15 tisíc), dále menší skupiny z Nizozemí a Dánska, na konci války pak slovenští a maďarští židé. Od ledna 1942 opouštěly ghetto v pravidelných intervalech transporty do táborů na východě. Z celkem sto padesáti tisíc osob, které byly

14 O starých lidech v Terezíně viz HÁJKOVÁ, Anna: Mutmaßungen über deutsche Juden: Alte Menschen aus Deutschland im Theresienstädter Ghetto. In: BERGEN, Doris – LÖW, Andrea – HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Leben und Sterben im Schatten der Deportation: Der Alltag der jüdischen Bevölkerung im Großdeutschen Reich 1941–1945*. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.) München, R. Oldenbourg 2012 (v tisku).

15 Kromě toho ve vyhlazovacích táborech, jako byla Treblinka, k žádným selekcím nedocházelo. Pro seznam cílových stanic transportů z Terezína srv. www.terezinstudies.cz/eng/ITI/database/database.

16 K životu v terezínském ghettu viz např. UTITZ, Emil: *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947; ADLER, Hans Günther: *Theresienstadt 1941–1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, sv. 1–3. Göttingen, Wallstein 1960 (česky: *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství*, sv. 1–3: *Dějiny; Sociologie; Psychologie*. Brno, Barrister & Principal 2006–2007); LAGUS, Karel – POLÁK, Josef: *Město za mřížemi*. Praha, Naše vojsko 1964; BONDY, Ruth: *“Elder of the Jews”: Jakob Edelstein of Theresienstadt*. New York, Grove Press 1989 (hebrejský originál 1981); *Theresienstädter Studien und Dokumente* (1994–2008), resp. *Terezínské studie a dokumenty* (vycházejí od roku 1996–2010).

deportovány do Terezína, jich víc než pětina zemřela přímo tam. Téměř devadesát tisíc osob bylo deportováno dále „na východ“, převážná většina nepřežila. Terezín byl postaven pro asi pět tisíc obyvatel, ale za okupace v něm v době největšího předlidského v září 1942 žilo šedesát tisíc lidí; jinak bylo v Terezíně umístěno v průměru třicet až čtyřicet tisíc vězňů. Přibližně šedesát procent z nich tvořily ženy, tento podíl se ale během doby měnil. Ještě výrazněji se měnil věkový průměr obyvatel.¹⁷ Eichmannův referát IV B 4 přisoudil Terezínu v letech 1942 a 1943 ještě další úkoly: vedle své funkce tranzitního lágru nyní sloužil také jako starobní ghetto, ukázkový tábor a přednostní tábor pro staré a „zasloužilé“ židy z Říše. Později byl Terezín zneužíván pro nacistickou propagandu. Ghetto vedla židovská samospráva, v jejímž čele stál židovský starší a rada starších. Židovská samospráva se zodpovídala velitelství SS.

Prvního židovského staršího Terezína, sionistu Jakova Edelsteina, vyměnili Němci v lednu 1943, když do ghetta dorazili židovští funkcionáři z Berlína a Vídně. Novým židovským starším byl jmenován Paul Eppstein, bývalý vedoucí funkcionář Říšského sdružení židů v Německu (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*), Edelstein a Benjamin Murmelstein z Vídně se stali jeho zástupci. Tito židovští funkcionáři se již znali: v době nucené emigrace se společně museli dohodnout o penězích poskytnutých americkými pomocnými organizacemi a již tehdy mezi nimi nastaly konflikty.

Terezínská samospráva sestávala kromě vedení z řady sektorů: hospodářského a technického oddělení, ústředního sekretariátu, zdravotnické služby, ústřední evidence, pracovního ústředí, oddělení péče o mládež a oddělení péče o volný čas. Tato oddělení se zase dělila do řady pododdělení, takže Terezín byl spíše přeorganizovaný. Samospráva musela kromě jiného sestavovat podle pokynů velitelství SS transportní listiny. Direktivy, které se týkaly především počtu deportovaných nebo jmenování židovského staršího, udělovalo vždy toto velitelství. Do vnitřních záležitostí tohoto nuceného společenství se Němci vměšovali spíše méně, na druhé straně je ale kontrolovali formou namátkových návštěv a pomocí informací od židovských konfidentů.

Aspekty každodenního života

Co ženy popisovaly jako nejdůležitější aspekty svého života v Terezíně? K podstatným stránkám jejich tamní každodennosti patřila rodina. Vězni obou pohlaví byli ubytováni na oddělených ubikacích, či alespoň v různých pokojích, a oddělená byla i jejich pracoviště a pracovní skupiny. I když Terezín není příliš rozlehlý, běžný rodinný život, kdy se rodiny setkávají u snídaně a večeře, zde byl jednoduše nemožný. Děti do věku čtrnácti až šestnácti let byly často ubytovány v domovech mládeže. Návštěvám rodičů byly vyhrazeny dvě hodiny odpoledne, kdy mohly matky přijít

¹⁷ Tuto dynamiku zachycuje tabulka v publikaci Karla Laguse a Josefa Poláka *Město za mřížemi*, s. 351.

a přinést dětem čisté prádlo. Rodinná setkání vyžadovala organizaci, a byly to hlavně ženy, kdo ji zajišťoval; setkání se konala většinou na ženských ubikacích. Některé ženy se přestěhovaly do horších příbytků, jen aby mohly spát pod jednou střešou se svými manželi. Tehdy dvaatřicetiletá Valerie ze Světlé nad Sázavou vzpomíná na své rodiče: „Ale naše maminka celý život tátu zbožňovala, první a poslední pro něj obětovala. Tak šla do těch hrozných Kavalírských kasáren za ním, protože to byla jediná kasárna, kde mohly být ženy i muži. Sice ne pohromadě, ale mohli být oba pod jednou střešou a maminka mu mohla zlepšit ty podmínky.“¹⁸ Protože ženy – tedy ty, které měly děti a manžela – trávily velkou část svého volného času přípravou rodinných setkání až do zákazu vycházení, který většinou začínal v osm hodin večer, měly pro sebe podstatně méně volného času. A tak se mnoho z nich například nikdy nezúčastnilo terezínského kulturního života.¹⁹

Další základní součástí života žen v Terezíně bylo ubytování. Lidé byli na sebe namačkáni, bydleli v noclehárnách přidělených ubytovacím oddělením. Většina vězňů spala v místnostech, kde bylo osm až šedesát pryčů, v závislosti na velikosti ubikací. Především vedoucí jednotlivých ubikací a „prominenti“ měli to štěstí, že mohli bydlet se svými rodinami.²⁰ Každý toužil získat místnost sám pro sebe. Pokud se to rodině podařilo, ženy se okamžitě pustily do zvelebování smutných stěn příbytků. Ženské ubikace byly často zařizovány s velkou pečlivostí; ženy nastavily kufry tak, aby si vytvořily alespoň trochu soukromí. Dokonce i krátce po příjezdu prvních transportů do Terezína v prosinci 1941, kdy pro obyvatele nebylo v táboře nic připraveno, začaly ženy okamžitě budovat nový domov, jak vzpomíná tehdy dvacetiletá Marieta, původem z Teplic:

„Přijeli jsme do Terezína, který v té době nebyl tak organizovaný, jak ho pak zastihly další transporty. Každý si tam pomáhal, jak mohl, pamatuji si, že ještě nebyly matrace. Ty matrace došly až mnohem později z Prahy. Měli jsme s sebou takové barevné povlaky a bylo tam trochu dřevité vlny, což zdaleka není sláma, protože z dřevité vlny se dělají takové chuchvalce tvrdé, takže se na tom velice mizerně spalo, ale spalo. Naše maminka měla smysl pro krásu, tak okamžitě začala organizovat a sestavovala z těch kufrů jakýsi gauč a pak to ostatní kopírovali. Vypadalo to už jako kousíček nějakého domova.“²¹

18 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 313. Valerie přišla do Terezína v červnu 1942 a byla deportována do Osvětimi v květnu 1944.

19 Viz HÁJKOVÁ, Anna: The piano virtuoso who didn't played in Terezín, or, Why gender matters. Orel Foundation, May 6, 2011. Text je dostupný na webové stránce http://orelfoundation.org/index.php/journal/journalArticle/the_piano_virtuoso_who_didn039t_play_in_terez237n_or_why_gender_matters.

20 Viz HYNDRÁKOVÁ, Anna – KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana (ed.): *Prominenti v ghettu Terezín, 1942–1945*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996.

21 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 105a. Marieta byla deportována do Terezína v prosinci 1941 a odtud do Osvětimi v říjnu 1944.

Neobyčejně významnou hodnotou pro ženy v Terezíně byla čistota. Trpěly v táboře špínou a byly ochotny vstávat velmi brzy, aby mohly dodržovat hygienické zásady.²² Ve svých vzpomínkách zdůrazňují, kolik času věnovaly péči o vlasy a oděv ve snaze vyhnout se zavšivení.²³ Jedna mladá žena, která zjistila, že při práci v nemocnici dostala vši, tam okamžitě přestala pracovat. Matka jí pečlivě odšťíhala jeden zavšivený vlas po druhém, aby ji uchránila před zahanbující procedurou mytí vlasů benzínem a ošťíhání nakrátko.²⁴ Ženy často zdůrazňovaly, že se cítily o mnoho lépe, když se mohly vysprchovat.²⁵ Mnoho energie věnovaly udržování čistoty oděvů, pokud možno i žehlení, a snažily se udělat totéž pro své syny a partnery.²⁶

Dalším zásadním problémem – možná ze všech nejdůležitějším – bylo opatrování potravy. Věžňové dostávali v Terezíně příliš málo jídla, lidé hladověli; staří lidé, kteří nepracovali, takže měli nárok na ještě menší přídělky, často umírali hladem a vysílením. V létě 1943 dostávali normální pracovníci oficiálně 1630 kalorií na den,²⁷ ve skutečnosti to ale bylo méně. Ženy měly obecně řečeno lví podíl na faso-
vání a rozdělování porcí jídla rodině, i když to pro ně často znamenalo rozdělit se o vlastní příděl.

Věžňkyně určené na loupání brambor si mohly nějaké brambory donést domů; ty pak bylo možno vyměnit za jiné potraviny. Věžňkyně pracující mimo ghetto, v zemědělském oddělení – většinou to byly mladé ženy – do tábora pašovaly ovoce a zeleninu, nasbírané venku při sklizni. I když čeští četníci prováděli u vchodů do tábora přísné kontroly, byla jen zřídkakdy některá dívka přistižena; buď byly ženy šikovnější a dokázaly plody lépe schovat nebo byli četníci k ženám shovívavější.²⁸ V každém případě pak jejich rodina a přátelé mohli konzumovat takto získanou potravu, často jediný zdroj vitamínů.²⁹ Ženy neměly takový hlad jako muži, anebo hlad zvládaly lépe. Muži trpěli pocitem hladu subjektivně více; často proto dostávali od svých matek, manželek, dívek či dcer jídlo navíc.³⁰ Ženy se ale dělily o své

22 Viz ELIAS, Ruth: *Die Hoffnung erhielt mich am Leben: Mein Weg von Theresienstadt und Auschwitz nach Israel*. München, Piper 1988, s. 88. Ruth Eliasová byla do Terezína deportována v dubnu 1942, v prosinci 1943 odtud putovala do Osvětimi.

23 Viz GLASS, M.: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“, záznamy ze 14.4., 26.4., 25.8.1943 a dále (viz pozn. 10).

24 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 245ab. Hana přišla do Terezína v červenci 1942 a v říjnu 1944 byla deportována do Osvětimi.

25 *Tamtéž*, kazeta č. 35a-i. Helena byla v Terezíně mezi červencem 1942 a prosincem 1943, kdy byla deportována do Osvětimi; GUTHMANN, Lotte: *Stationen*. Wiesbaden: Fourier 1993, s. 98 (jedná se o vzpomínky Charlotte Guthmannové Opfermannové); GLASS, M.: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“, záznamy z 3.8. a 25.8.1943.

26 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 35a-i.

27 Viz ADLER, H. G.: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 349 n. (*Terezín 1941–1945*, sv. 2, s. 159 – viz pozn. 15).

28 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 167ab (Ludmila R.). Ludmila přišla do Terezína v dubnu 1942 a byla odtud v květnu 1944 deportována do Osvětimi.

29 *Tamtéž*, kazeta č. 165 (Hana B.-L.-G.). Hana byla v Terezíně mezi listopadem 1942 a říjnem 1944, kdy byla deportována do Osvětimi.

30 Viz MILTON, Sybil: *Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women*. In: BRIDENTHAL, Renate – GROSSMANN, Atina – KAPLAN, Marion (ed.): *When*

přiděly hlavně s dětmi. Děly práci navíc nebo celé týdny šetřily potraviny, aby mohly připravit pokrm na takové sváteční události, jako byly svatby či narozeniny.³¹ Některé ženy si před svátkem pesach střídaly chléb na výměnu za brambory, aby nemusely ve svátek jíst chleba z kvašeného těsta.³²

Vzhledem k tomu, že jídlo bylo v táboře považováno za hlavní obchodní artikl, dostávaly ženy, zejména pokud byly vnímány jako mladé a atraktivní, jídlo od svých milých a obdivovatelů.³³ Jiné iniciovaly z pragmatických důvodů vztah s někým, kdo měl k potravinám přístup, anebo s někým, kdo je mohl ochraňovat. Pro tento fenomén bych navrhla termín „racionální vztahy“. Kromě toho se objevila další forma protislužeb, totiž výměna sexu za jídlo; narozdíl od „racionálních vztahů“ se zde negeneroval vztah, tato výměna byla časově omezená a často jednorázová.³⁴ Z mnoha důvodů se domnívám, že v tomto kontextu by bylo nepřesné mluvit o „prostitutici.“ Namísto toho

Tuto kresbu ženských ubikací v terezínském ghettu pořídila v roce 1943 Zdenka Eismanová. Narodila se v roce 1897, roku 1943 byla deportována do Osvětimi, kde zahynula (United States Holocaust Memorial Museum, Washington)

Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi German. New York, Monthly Review Press 1984, s. 297–333, zde s. 311; *Archiv Institutu Terezínské iniciativy*, Praha (dále A ITI), deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznam z 3.2.1943 (viz pozn. 10); SCHWERTFEGER, R.: *Women of Theresienstadt*, s. 41 (viz pozn. 2).

- 31 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 119ab (Ema F.-S.). Ema přišla do Terezína v červenci 1942, v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi.
- 32 Viz rozhovor autorky s Margot Seeligmann-Darmstädterovou z 3.4.2001, archiv autorky. Margot přišla do Terezína v září 1944 a dožila se tu sovození.
- 33 Viz FRIISOVÁ, Jana Renée: *Pevnost mého mládí*. Praha, Trizonia 1997, s. 173. Renée přišla do Terezína v prosinci 1942 a dožila se tu osvobození. Srv. též *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 119ab.
- 34 Čerpám zde z osobního sdělení Navy Shan (Vlasty Schönové) z 2.10.1999. Vlasta přišla do Terezína v září 1942 a dožila se tu osvobození. Srv. také HÁJKOVÁ, Anna: *Sexual Barter in the Time of a Genocide: Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto*. (Graduate Department of History Working Papers Series.) Toronto, University of Toronto 2011. (Text je přístupný na webové stránce <http://www.history.utoronto.ca/graduate/workingpapers.html>.)

považují za vhodnější termín „instrumentální sex“, jak ho zavedla ve své studii o poválečné německé společnosti a židovských *displaced persons* Atina Grossmann.³⁵ Možnost získat jídlo anebo jiné prostředky za sexuální služby či projevy náklonnosti měly pouze ženy. U mužů taková možnost neexistovala, role mužského chování byly v ghettu nastaveny odlišně. I proto měly ženy v Terezíně více motivací pro sexuální život než muži, jak o tom ještě později bude řeč.

Práce měla pro vnímání vlastní důležitosti žen zvláštní význam. Pracovat museli všichni obyvatelé Terezína ve věku od čtrnácti do šedesáti pěti let (toto věkové rozmezí se během doby v ghettu posouvalo). Jak se o tom později zmíním, vykonávaly ženy obvykle pomocné či podřadnější práce. Práce pro ně ovšem ztělesňovala naději na přežití: Vědomá touha po vlastní užitečnosti bez ohledu na podmínky, touha pracovat pro druhé, pomohla například mnoha starším židovkám z Německa přežít nejobtížnější období po příjezdu do ghetta.³⁶ Ženy obvykle zaujímaly dva odlišné přístupy k vlastní práci: Buď dělaly práci, kterou považovaly za nepřiliš zajímavou, nebo dokonce nudnou; v takovém případě se věnovaly svým spolupracovníkům nebo si při práci povídaly.³⁷ Anebo pokládaly plnění svých pracovních úkolů za smysluplnou aktivitu, která umožňuje seberealizaci. To platilo mimo jiné pro práci vychovatelek v domovech mládeže či zdravotních sester. Našly se ale i ženy, které rády uklízely. Když jednu starší ženu poslali na komandaturu SS vydrhnout podlahu, pracovala s takovou vervou, že strhla i ostatní.³⁸

V této druhé kategorii práce ženy plně pohlcovala. Ve svých pozdějších vzpomínkách zaplnily celé stránky popisem své práce, spolupracovníků i toho, jak svým malým dílem přispívaly k blahu celku. Pocitovaly odpovědnost za své pacienty i za děti svěřené do pěstounské péče. Muži považovali svou práci také za hodnotnou, ale narozdíl od žen často přesně popisovali svou pracovní činnost a zásluhy, co zařídili, rozhodli, dokázali a zorganizovali, a o co byli lepší než jejich kolegové.³⁹ Ženy narozdíl od mužů nezdůrazňovaly, jak nezbytně nutná jejich práce byla, a napoak dávaly průchod svým vlastním pochybnostem a nedostatkům: líčily, jak na práci nestačily, jak obdivovaly své starší a zkušenější kolegyně, jak bojovaly se svými komplexy méněcennosti; smysl života v Terezíně nacházely v práci pro kolektiv.

Něco podobného platí i pro ženy aktivně zapojené do práce ilegálního levicového sionistického či komunistického hnutí v Terezíně anebo pro ženy, jež se účastnily kulturních aktivit v táboře: Občas ženy ve svých vzpomínkách ironizovaly své

35 GROSSMANN, Atina: *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. Princeton, Princeton University Press 2009, s. 53.

36 Viz TARSI, A.: *Staré ženy z Německa v ghettu Terezín*, s. 171 ad. (viz pozn. 4).

37 *Beit Teresienstadt Archive* (Izrael), č. 481, Kurt Kapper: *Zwei Damen von Theresienstadt*.

38 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 35a-i.

39 Viz *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* (Vídeň), sbírka rozhovorů, č. 510, interview s Franzem Hahnem. Franz přišel do Terezína v říjnu 1942, o dva roky později byl deportován do Osvětimi.

mužské kolegy, ony „superideology“, kteří ve své oddanosti ilegální práci ztráceli kontakt s realitou.⁴⁰

Oblasti odpovědnosti

Převzít odpovědnost za druhé znamená *a priori* vzdát se svého vlastního individualismu. Břemeno odpovědnosti v Terezíně vzrůstalo již jen v samotném důsledku zvýšeného nebezpečí, jež hrozilo těm, za něž člověk cítil odpovědnost. Při čtení vzpomínek či deníků je ohromující zjištění, do jaké míry se ženy cítily téměř v každém okamžiku svého pobytu v táboře odpovědné za své okolí, za své rodiny, kamarádky a partnery.⁴¹ Byly to většinou ženy, které dobrovolně odjížděly z Terezína transporty za svými muži.⁴² Když na začátku podzimních transportů do Osvětimi v roce 1944 (které téměř vylidnily ghetto) odjelo celkem 3999 mužů ve věku osmnácti až padesáti let, ženy ve snaze připojit se ke svým mužům zápolily o místo v dalším transportu, o němž nevěděly, kam míří, jen aby své muže následovaly. Cituji ze vzpomínky čtyřiaadvacetileté Edity původem z Náchodska, která vypráví o své motivaci:

„Na podzim 44 můj muž Jirka S. vlítl do transportu, a teď přijde ten úchvatně smutný příběh, jak jsme se ženy rvaly, abychom se dostaly do Osvětimi, aniž jsme věděli (*sic*), že je to do Osvětimi. To je obecně známo, takže to nebudu moc vykládat. Odešlo asi tak tři až pět nebo sedm tisíc mužů (já si ale často pletu čísla) a potom o něco větší počet, řekněme, že kdyby odešly tři tisíce, tak pět tisíc jejich žen dostalo rozmnožený cyklostylovaný proužek papíru. Na něm bylo německy napsáno: Jestliže si přejete žít se svým mužem v jednom baráku a pracovat společně, přihlaste se tehdy a tehdy na dvoře tom a tom v těch a těch kasárnách. My jsme tam přišly a ukázalo se, že nás vezmou méně, než kolik nás to dostalo. A začala rvačka, protože když ženské se bijí o své muže a o to štěstí zažít manželský život na palandě, tak se bijí o svůj sen. Samozřejmě, například kuchaři měli různé výhody, ti se se svými ženami přece jen na různých půdách setkali, ale my jsme se s Jirkou v ghettu nevyspali snad ani jednou. Někde jsme se sice šmajchlovali, ale všude bylo plno lidí, tak nic víc nešlo. Takže my ženy jsme se rvaly a já jsem byla silná, takže jsem vyhrála.“⁴³

40 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 125a-c (Erna F.) a č. 407a-d (Irena S.). Erna přišla do Terezína v březnu 1943, v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi. Irena přišla ve stejný měsíc, v Terezíně se dožila sovobození.

41 Viz např. *tamtéž*, kazeta č. 101a-d (Věra K.). Věra byla do Terezína deportována v listopadu 1942 a v květnu 1944 odjela s transportem do Osvětimi. Dále viz *A ITI*, deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznamy z 18.10., 22.10. a 18.11.1942.

42 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, č. 119ab a 317ab.

43 *Tamtéž*, kazeta č. 320a-c (Edita P.). Edita byla do Terezína deportována v květnu 1942 a dožila se tu osvobození. Podobná svědectví jsou zachycena *tamtéž*, kazeta č. 108 (Markéta D.) a č. 49 a-c (Hana R.). Markéta byla do Terezína deportována v březnu 1942, v říjnu

Hlavní okruhy odpovědnosti vytvářel pocit loajality vůči nejbližším členům rodiny a na druhém místě ke kolegům a těm, kteří byli na jejich práci závislí. Ženy nejenže trávily větší část svého dne péčí o lidi kolem sebe, ale – máme-li zobecňovat – lze říci, že pokud myslely samy na sebe, bylo to většinou v souvislosti s jejich rodinami, přáteli a kolegy. Právě společenské kontakty figurují v popředí vzpomínek žen na Terezín. Často zdůrazňují, jak důležité pro ně bylo přijet do Terezína s vlastní sestrou (matkou, švagrovou, nejlepší kamarádkou) nebo se tam s nimi setkat, případně si tam nejlepší přítelkyni najít. Pro ilustraci uvádím příklad tehdy jednatřicetileté Marty, původem z Prahy:

„Já jsem tam hned zapadla do krásného kolektivu vesměs mladých žen, svobodných nebo krátce vdaných. Ta nejkrásnější shoda okolností byla, že má nejlepší kamarádka, Lotynka, dostala hned vedle mě číslo transportu a její manžel vedle mého manžela v AK⁴⁴ také číslo hned vedle něj. Takže naši manželé byli spolu v Sudetských kasárnách ubytovaní a my šly spolu, s tou Lotynkou, do Terezína.“⁴⁵ Tito nejlepší přátelé pak často přebírali ve styku s dětmi jiných vězňů úlohu rodičů, pokud se skuteční rodiče nemohli z jakýchkoli důvodů o své děti starat.⁴⁶

Ženy často vzpomínají na svůj pobyt v Terezíně a v pozdějších táborech jako na čas plný svornosti se ženami kolem: uměly se s nimi podělit o problémy i radosti. S výjimkou milostných vztahů plných spalující vášně se ženy ve svých vzpomínkách většinou zmiňovaly o svých partnerech jen sporadicky nebo vůbec ne, a dlouhé pasáže věnovaly svým přátelům a kolegům z práce. To ovšem neznamená, že by ženy byly méně nakloněny příležitosti zažít vlastní sexualitu. Motivace sexuálních aktivit byla podobná u mužů i u žen – potřeba navázat nějakou sociální vazbu, sexualita jako něco hluboce soukromého a potvrzení sama sebe uprostřed odcizených, hrůzu nahánějících podmínek ghetta.⁴⁷ V Terezíně navíc většina obvyklých volnočasových aktivit, které lidé za normálních okolností považují za samozřejmé – kino, výlety, tancování, restaurace – přestala existovat. Neměli bychom zapomínat na to, že sex rovněž reprezentoval zábavnou aktivitu pro volný čas. Kontakty s mužskými partnery jako zdroj společenské a citové (narozdíl od ekonomické) podpory ztrácely na významu;⁴⁸ na druhé straně vzájemné kontakty mezi ženami v tomto prostředí nabývaly na důležitosti, neboť poskytovaly společenské zařazení a zázemí.

1944 pak dále do Osvětimi. Hana R. přišla do Terezína v červenci 1943, do Osvětimi byla deportována v říjnu 1944.

44 *Aufbaukommando* (AK) bylo utvořeno z prvních dvou transportů mladých mužů do Terezína (označených AK a J, tzv. AK 2) a bylo pověřeno výstavbou a přípravou táborových zařízení pro přijetí následných transportů.

45 *Tamtéž*, kazeta č. 387ab (Marta P.). Marta byla do Terezína deportována v prosinci 1941 a dožila se tu osvobození.

46 *Tamtéž*.

47 Viz FANTLOVÁ, Zdenka: *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha, Primus 1996; BLOCH, Gottfried: *Unfree associations: A psychoanalyst recalls the Holocaust*. Los Angeles, Red Hen Press 2004, s. 69 a 146.

48 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazety č. 317ab (Ella B.) a č. 249ab (Věra G.). Ella přišla do Terezína v září 1942 a v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi. Věra přišla do Terezína v dubnu 1942 a do Osvětimi byla deportována v květnu 1944.

Zapojení žen do práce lze interpretovat také jako splynutí s kolektivním organismem nemocnice či domova mládeže. Díky práci v takovém kolektivu se stávaly členkami nové rodiny. A skutečně, při popisu svých spolupracovníků ženy nadšeně zdůrazňovaly, jak rády s takovými lidmi pracovaly. Takto vzpomíná například jedna mladá zdravotní sestra, tehdy třiaadvacetiletá Věra z Pacova, na své vídeňské spolupracovnice: „Ale jinak jsem byla s těmi vídeňskými sestrami potom velice zadobře a těžko jsem se nimi rozcházela. Moc těžko. Byly velice hodné, dobrosrdečné kamarádky a kolegyně a mám na ně jen ty nejhezčí vzpomínky.“⁴⁹ Když dostala vinou čištění záchodové mísy úplavici, nevinila své pracovní podmínky. Zůstala pracovat v nemocnici, jen změnila oddělení.⁵⁰

Dalším příkladem může být Vlasta Schönová, herečka, která vedla nejen oddělení kulturních aktivit dětí, ale v několika kusech hrála a jako jedna ze dvou žen v Terezíně režírovala divadelní hry. Kvůli všem svým aktivitám nakonec neměla Schönová skoro čas na jiné kulturní akce.⁵¹ Když jsem se jí v roce 1999 ptala na Terezín, odpověděla: „Měla jsem tolik vlastních povinností, že jsem se nemohla starat o to, co se děje jinde v ghettu, byla jsem ráda, když jsem šla spát.“⁵² Schönová nemohla věnovat svým divadelním hrám veškerou energii; jako většína spolupracovníků oddělení volného času byla zaměstnaná někde jinde (v jejím

*Doris Schimmerlingová (provdaná Grozdano-
vičová) se narodila roku 1926 a před deportací
žila v Jihlavě. V terezínském ghettu pracovala
v zemědělství, pásala ovce a dočkala se tu osvo-
bození (Židovské muzeum v Praze)*

49 *Tamtéž*, č. 101a-d.

50 *Tamtéž*.

51 K bohatému kulturnímu životu v Terezíně viz mj. KARAS, Joža: *Music in Terezín 1941–1945*. New York, Beaufort Books 1985; KUNA, Milan: *Hudba vzdoru a naděje: Terezín 1941–1945. O činnosti a tvorbě hudebníků v koncentračním táboře Terezín*. Praha, Bärenreiter 2000; MAKAROVA, Elena – MAKAROV, Sergei – KUPERMAN, Victor: *University over the abyss: The story behind 520 lecturers and 2,430 lectures in KZ Theresienstadt 1942–1944*. Jerusalem, Verba 2004.

52 Osobní sdělení Navy Shan autorce z 2.10.1999.

případě u kulturních aktivit dětí); jen minimum vězňů bylo zaměstnáno „na plný úvazek“ v kultuře. Schönová se ale považovala za herečku a chtěla se v této oblasti v Terezíně angažovat stejně, jako to dělávala doma. Sama inscenovala divadelní hry, s řádnou jevištní výpravou a režii, a cítila odpovědnost za to, co diváci uvidí. Mimo jiné nastudovala českou i německou verzi dramatu *Lidský hlas* Jeana Cocteaua a také v nich hrála.⁵³ Rozhodla se, že se naučí dvouhodinový monolog v němčině, řeči, kterou dokonale neovládala. I když se pak stala v ghettu „slavnou“, Schönová se nevzdala ani svých aktivit v divadle pro děti. Chtěla totiž malým divákům ukázat tvář „normálního světa“. Zároveň nikdy nesnižovala nároky sama na sebe jako na profesionální herečku.

Když do Terezína dorazily na začátku prosince 1941 první ženské transporty z Prahy a Brna, byly vězeňkyně odděleny od mužů a ponechány samotné na promrzlých ubikacích. Některé ženy začaly panikařit,⁵⁴ zdaleka však ne všechny: dvě mladé Moravanky se vydaly ven na obhlídku a brzy našly v jednom ze sklepů uhlí a dřevo. Jedna z nich, tehdy jednadvacetiletá Edita z Brna, popisuje tehdejší události: „My jsme tak couraly po těch kasárnách, to se mohlo, a přišly jsme i do sklepa. Zjistily jsme, že je tam dost uhlí i dříví. Tak jsme si řekly: ‘To budeme rozdávat.’ Byly tam kamínka, ale o tomhle nikdo nevěděl, to jsme našly náhodou, jak jsme couraly. Zalarmovaly jsme partu a řekly jsme: ‘Chodte po pokojích, řekněte, že jsme našly uhlí a dříví, a my to dole budeme rozdávat do kyblíčků nebo co kdo najde. A potřebujeme lidi na štípání dříví.’ Byly tam takové velké špalky. Přišli nějací kluci, štípali dříví a my jsme prostě rozdávaly uhlí. To bylo ohromné.“⁵⁵

Tyto mladé ženy, které neměly žádné povinnosti k dětem a manželům, si uvědomily, co je „třeba“ udělat a zařídit. Byly součástí právě dorazivšího zmrzlého a zděšeného osazenstva transportu, cítily se částí celku, a proto se s kamarády podělily o své poznatky. Uvědomovaly si, že pro maximální účinnost je potřeba organizovat roznášku, a samy se o ni postaraly.

Edita se tentýž měsíc zapojila i do organizace místní zdravotní péče: „Při té příležitosti jsem se seznámila s její sestřenicí Erikou ... z Prostějova. To byla velice šikovná, hezká holka, blondýnka, a řekla: ‘Holky, musíme tu něco podnikat, takhle to nejde, přece tady nebudeme jen tak sedět, já se musím seznámit s nějakými lidmi nahoře.’ A skutečně se seznámila s různými lidmi. Nevím, kdo byl tehdy první ve zdravotnictví, myslím že Eppstein,⁵⁶ ale znala spoustu doktorů a řekla: ‘Dáme to nějak dohromady, abychom se staraly o staré lidi a o nemocné.’ Byla velice aktivní.“⁵⁷

53 Viz SHAN, Nava: *Chtěla jsem být herečkou*. Praha, Ivo Železný 1992.

54 Jak uvádí Edith Ornsteinová (srv. BONDY, R.: *Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau*, s. 312 n. – viz pozn. 3).

55 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 382 ab (Edita S.). Edita přišla do Terezína v prosinci 1941 a byla zde osvobozena.

56 Zdravotnické oddělení vedl Erich Munk.

57 *Tamtéž*.

Symptomatické je, že si Erika sice uvědomovala, že je třeba práci udělat, ale sama péči o ostatní ještě organizovat nezačala, i když ghetto existovalo už skoro měsíc. Očekávala nějaké „vedení“, které bylo třeba požádat o svolení a spolupráci.

Ve vyprávění vězeňkyň se ve srovnání s obdobím před deportací úloha žen coby pečovatelek a zabezpečovatelek rodiny zvyšovala. Z hlediska individuálních reakcí žen docházelo k učitě homogenizaci chování. Z celkového pohledu byla náplň každodenního života v Terezíně stále stejná – energie a čas patřily v první řadě těm nejbližším. Energii věnovaly ženy těmto činnostem nejen proto, že si péče v Terezíně vyžadovala tolik námahy. Vězeňkyně vnímaly okolní nebezpečí jako jistý impulz k tomu, aby ještě intenzivněji prožívaly svou sociální úlohu vůči svým blízkým.

Americký historik Terrence Des Pres dovozuje, že šance na přežití u vězňů koncentračních táborů vzrůstaly, pokud byli součástí malé skupiny.⁵⁸ Sybil Milton, která rozpracovala jeho závěry, ve své zásadní studii představila tezi, že ženy zvládaly problémy života v táboře lépe než muži, protože si – mimo jiné – vytvářely malé skupiny, takřkajíc náhradní rodiny, jejichž členky se vzájemně chránily a pomáhaly jedna druhé přežít.⁵⁹ V tomto konkrétním bodě ovšem se Sybil Milton nesouhlasím: podle mého výzkumu bylo sociální chování v Terezíně genderově neutrální – ženy i muži se snažili navazovat styky a kontakty ve stejné míře (samozřejmě obvykle podvědomě).⁶⁰ Kromě toho Terezín nebyl místem, kde by byli zdraví a pracující jedinci (kteří dostávali větší porce jídla) v přímém ohrožení života. To nastávalo až v Osvětimi-Birkenau a dalších pracovních táborech, kde se člověk – pokud přežil selekci po příjezdu do tábora – musel každý den znovu a znovu rvát o život. V Terezíně bylo ústředním problémem to, co bych nazvala „sekundárním přežitím“ – tedy snaha, aby člověk nebyl odeslán transportem na východ. Velká část vězňů sice onu vyhlazovací mašinerii neznala, přesto byl ale „východ“ obecně pokládán za něco mnohem strašnějšího než život v Terezíně. Aby se člověk vyhnul transportu na východ, musel být dobře obeznámen s terezínskou mocensko-organizační strukturou.

V tomto bodě chci dále rozvést tezi obou badatelů: zvládání rozmanitých povinností a objevování zdrojů potravin, rychlé seznamování s infrastrukturou a integrace do ní, tedy „sociální výcvik“ – to mohly být právě faktory, jež terezínské vězně zvláště dobře připravily na „primární přežití“ v dalších táborech po deportaci z Terezína. Téměř všechny ženy z mého vzorku, které byly deportovány z Terezína „na východ“, se zmiňují o „nebiologických rodinách“, jejichž členkami byly a které jim významně pomohly přežít. Přežití bylo, vyjádřeno pojmy teorie Pierra Bourdieu, také otázkou

58 DES PRES, Terrence: *The Survivor: Anatomy of Life in Death Camps*. New York – Oxford, Oxford University Press 1976.

59 MILTON, S.: *Women and the Holocaust*, s. 313 n. (viz pozn. 29). Tento důležitý článek bohužel ještě nebyl přeložen do češtiny.

60 O mladých mužích v Terezíně viz můj poslední článek: HÁJKOVÁ, Anna: *Die fabelhaften Jungs aus Theresienstadt: Junge tschechische Männer als dominante soziale Elite im Theresienstädter Ghetto*. In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette (ed.): *Im Ghetto 1939–1945: Neue Forschungen zu Alltag und Umfeld*. (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, sv. 25.) Göttingen, Wallstein 2009, s. 116–135.

sociálního kapitálu a habitu.⁶¹ Do jaké míry byl sociální kapitál ovlivněn životními podmínkami a výzvami v Terezíně, je předmětem dalšího bádání, kterému se věnuji ve své dizertaci.⁶² Podle mého názoru měl vzestup odpovědnosti, k němuž v Terezíně docházelo, zásadní význam pro rozvoj sociálního kapitálu žen. Byla to právě terezínská zkušenost, jež naučila ženy přizpůsobivosti, opatrnosti, připravenosti na různá nebezpečí i odolnosti vůči nim.

Mocenské struktury podle genderových rozdílů

Přestože ženy vnímaly tíhu odpovědnosti daleko silněji než muži, v práci většinou zastávaly méně důležité pozice. Většina žen vykonávala pomocné práce nebo pracovala v továrně na slídu, v zemědělství nebo v oblasti sociální péče (jako zdravotní sestry či vychovatelky v domovech mládeže). Za stejnou práci dostávaly o třetinu nižší odměnu než muži.⁶³ V táboře se sice vyskytovaly ženy, které vykonávaly práci lékařek, a byly tam i vedoucí ubikací,⁶⁴ jejich počet byl ale výrazně nižší ve srovnání s ženami zastávajícími podobně významná místa před příjezdem do ghetta. Vedoucími oddělení byli muži, s několika málo výjimkami: Edith Ornsteinová řídila oddělení ženské práce⁶⁵ a nejvýše postavenou ženou v historii Terezína byla od listopadu 1944 Emma Goldscheiderová z Plzně, která vedla ubikační oddělení.⁶⁶ Goldscheiderová však vedla toto oddělení až od podzimu 1944, tedy po zastavení velkých transportů, kdy v ghettu zůstala jen třetina obyvatel a tři čtvrtiny jich v produktivním věku tvořily ženy. Po říjnu 1944 se už žádné další transporty na východ nekonaly.

61 Obecně k modelu habitu srv. BOURDIEU, Pierre: *Distinctions: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1984; TÝŽ: *The Logic of Practice*. Stanford, Stanford University Press 1990. V češtině tyto knihy ještě nevyšly, srv. zatím Bourdieuovu *Teorii jednání* (Praha, Karolinum 1999). Bourdieuův žák Michael Pollak prováděl výzkum o přežití v koncentračních táborech (POLLAK, Michael: *L'Expérience concentrationnaire*. Paris, Métailié 1987).

62 HÁJKOVÁ, Anna: *The Inmate Society of Theresienstadt: A Laboratory of the Middle Class. The Social History of the Theresienstadt Transit Ghetto, 1941–1945*. Dizertační práce obhájená na Torontské univerzitě pod vedením Doris Bergen.

63 K tomu viz přednáška Edith Ornsteinové z roku 1944 „Die arbeitende Frau in Theresienstadt“, která je uložena v Nizozemském ústavu pro dokumentaci války (*Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*) v Amsterdamu, sbírka Adler, 11c, s. 250 n.

64 Například hematoložka Gertrud Klepetářová-Adlerová nebo Ina Kisch-Houthakkerová, vedoucí ubikace v Hamburských kasárnách.

65 Edith Ornsteinová, narozená roku 1913, vystudovala práva a byla blízkou spolupracovnicí prvního terezínského staršího Jakova Edelsteina. Jejím partnerem byl Erich Österreicher, vedoucí terezínského ústřední práce. Ornsteinová přežila internaci v Terezíně, po válce emigrovala do Izraele, dvakrát se vdala, později emigrovala do Velké Británie, kde zemřela v roce 2003. Zasloužila se o zachování velké části terezínského archivního materiálu, většinu své pozůstalosti předala izraelskému památníku Beit Theresienstadt.

66 YVA, O64, 24, administrativní přehled podle Rolfa Grabowera ze 7.2.1945.

Tato genderová diskrepance v rozdělení moci měla v mnoha ohledech zásadní důsledky pro postavení žen v ghettu. Byli to mimo jiné právě vedoucí jednotlivých oddělení, kteří rozhodovali o tom, kdo je pro činnost jejich oddělení postradatelný, a koho lze tudíž zařadit do transportu. Vedoucí oddělení tak měli k dispozici nástroj, který mohli zneužít: V jednom případě hlavní kuchař naléhal na svou podřízenou Věru, aby se s ním vyspala. Když odmítla, obvinil ji z krádeže v kuchyni a ona byla v lednu 1943 deportována s celou svou rodinou do Osvětimi, kde všichni až na jednoho mladšího bratra zahynuli.⁶⁷

Další obětí takového jednání byla tehdy jednadvacetiletá Arnoštka z Kolína, která byla kvůli tomu, že se odmítla podvolit sexuálnímu vydírání, deportována do Estonska, kde přišla o celou rodinu: „A no a jednoho krásného dne ... jsem takhle šla domů a doprovázel mě jeden pracovník, tedy z toho ... arbeitseinsatzu. No prostě a dobře, mně tenkrát bylo kolik – devatenáct, dvacet ani snad – no a on mně prostě jako řek’, že jako se se mnou chce vyspat a přesně co si představuje. No a já jsem mu prostě řekla, že on tam má manželku, kterou já jsem znala nebo viděla, a já tam mám snoubence, že nemám tedy žádné zájem. Říkal: ‘No, a víte, že za čtrnáct dní jde další transport na východ?’ A my jsme byli v tom transportu. To bylo dost hrozný teda, když jsme to dostali, když každý nejdřív přijel za mnou, tatínek bledej, jak to, pak maminka a tohle, tak jsem šla za ním a říkala jsem: ‘To je Vaše dílo.’ A on říkal: ‘Ano. Ale když chcete teda splnit moje podmínky,

Kresba dívky personifikující jaro nese název Klid a rozvahu. Její autorka Lotka Burešová měla umělecké vzdělání a vdala se za nežidovského právníka, s nímž se za války rozvedla, aby mu smíšené manželství nebránilo v povolání. Po deportaci do Terezína pracovala jako kreslířka v dílně SS a dožila se zde osvobození (Leo Baeck Institute, New York)

⁶⁷ ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 645 (Rudolf R.). Rudolf přišel do Terezína v červenci 1942 a v lednu 1943 byl se svou rodinou poslán do Osvětimi. Vzhledem k tomu, že jméno Věry R. není uvedeno mezi případy porušení kázně v denních rozkazech v rámci soudní instance terezínského ghetta, obvinění pravděpodobně sloužilo pouze k tomu, aby ospravedlnilo její zařazení do transportu.

tak já Vás můžu vyreklamovat, ale ne Vaše rodiče.' No, tak já jsem mu teda řekla, že tedy děkuji, a byli jsme tedy v tom transportu."⁶⁸

Vydírání se sexuálním podtextem bylo častější, nicméně nikdy se nestalo předmětem zkoumání podle terezínského právního kodexu, stejně jako znásilnění.⁶⁹ Sexuální obtěžování bylo v Terezíně známým fenoménem, neboť se objevovaly i případy falešných obvinění.⁷⁰ Joan Ringelheim cituje ženu (tehdy dvaadvacetiletou Zuzanu z Vídně, která do Československa uprchla po anšlusu Rakouska), jež vzpomínala na svůj pobyt v Terezíně takto: „Tak takhle jste jako žena přežila – prostřednictvím mužů... Abych to řekla bez obalu, myslím, že jsem nespala s muži postavenými dost vysoko. Protože v té společnosti to byla jediná možnost přežití."⁷¹ Toto tvrzení má dalekosáhlý význam, třebaže je jediné svého druhu, s nímž jsem se v takové explicitnosti setkala. Nicméně právě takto Zuzana svůj pobyt v ghettu prožívala; jistě existovaly důvody, proč k takovému závěru dospěla, a proto musíme brát její svědectví vážně.

Právní kodex byl výtvozem Rady starších stejně jako samotná organizace ghetta. Při pečlivém pročítání kodexu najdeme několik míst, kdy je přístup k zástupcům obou pohlaví rozdílný. Například jeden z paragrafů právního kodexu povoloval židovské náboženské svatby. Pro nevěřící pak existovala zvláštní nenáboženská svaatební prohlášení. Ta stanovila, že „pokud je volba místa pobytu nejasná, musí žena následovat svého manžela na místo jeho volby“.⁷² Toto ustanovení v zásadě platilo (i když nebylo explicitně definováno v právním kodexu) také pro terezínské židovské sňatky, a vůbec páry: rodiny byly deportovány podle zásady (ne)postradatelnosti mužského partnera, a nikoli ženy. Pokud si zdravotní sestra, která byla do té doby chráněná, vzala někoho, kdo měl nižší ochranu, tak její ochrana přestala platit.

Postavení žen v ghettu dále omezoval rozkaz komandatury SS, podle nějž musely jít všechny ženy, které v ghettu otěhotněly po červenci 1943, na potrat. Řada žen přestala sice v ghettu menstruuovat, z hladu a šoku; pro ostatní ale bylo zajištění antikoncepce jen a pouze na nich. Kromě toho i bez menstruace ženy v některých případech otěhotněly. Starší pokojů a budov odpovídali za své spolubydlící a muse-

68 Cituji podle záznamu rozhovoru Lukáše Příbyla s Arnoštou M. pořizovaného v Londýně roku 2001. Přepis zachovává fonetické zvláštnosti mluveného slova. Srdečně děkuji Lukášovi za velkorysé poskytnutí kopie záznamu. Také viz záznam rozhovoru s Arnoštou M. z 29.8.1989 uložený v Britské knihovně v Londýně (*British Library*), Sound Archive, C 410, č. 55. Arnoštka byla deportována do Terezína v červnu 1942, v září odešla s transportem do Raasiku v Estonsku.

69 Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt (viz pozn. 12).

70 Viz REDLICH, Egon: „Zítřa jedeme, synu, pojedeme transportem“: *Deník Egona Redlicha z Terezína 1.1.1942–22.1.1944*. Ed. Miroslav Kryl. Brno, Doplněk 1995, záznam z 10.9.1944. Egon Redlich přišel do Terezína v listopadu 1941, v říjnu 1944 byl deportován do Osvětimi.

71 RINGELHEIM, Joan: *Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research*. In: RITTNER, C. – ROTH, J. (ed.): *Different Voices*, s. 376 (viz pozn. 1). Srv. také pozdější autobiografii citované pamětnice: CERNYAK SPATZ, Susan: *Protective Custody: Prisoner 34042*. New York, N & S Publishers 2006. Zuzana Ecksteinová-Cernyaková-Spatzová byla do Terezína deportována v květnu 1942, v únoru 1943 odjela s transportem do Osvětimi.

72 Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt, paragraf 5/2.

li monitorovat také menstruaci.⁷³ Proti vůli budoucí matky se v ghettu odehrála mnohá interrupce, někdy i v pokročilém stadiu těhotenství.⁷⁴ Katharina von Kellenbach vyjádřila tuto situaci slovy, že ženy v Terezíně ztratily kontrolu nad svým sexuálním tělem.⁷⁵

Velitelství SS nařídilo, že pokud pár počal dítě, oba měli být zařazeni do nejbližšího transportu.⁷⁶ Pokud žena byla ale svobodná, šla do transportu obvykle sama. Nařízení zakazující další těhotenství, které by se zdálo z genderového hlediska neutrální, ve skutečnosti dopadalo na ženy, protože pouze ony otěhotněly a musely se právem obávat – vzhledem k interrupci, která se musela provést s vědomím vedoucího zdravotního oddělení, a tudíž nezůstala v tajnosti – ztráty dobré pověsti a dalších důsledků, především zdravotních.⁷⁷ Kromě toho se v praxi muži často nepřihlásili ke svému otcovství, respektive nebyli stíháni, narozdíl od gravidních vězeňkyň: konsekvence vlastní sexuality v absurdně brutálním režimu nastoleném SS tím spočívala většinou na bedrech žen, a nikoli jejich partnerů.

Přestože se na první pohled mohlo zdát, že ženy měly v Terezíně stejné postavení jako muži, bližší pohled odhaluje náznaky toho, že pozice žen byla mnohem více vratká. Ženy v Terezíně byly zranitelné dvojnásob: jako židovky a jako podřízené mužů, kteří mohli své pozice zneužívat; izraelská historička Judith Baumel popsala tuto situaci jako „dvojitý ohrožení“ (*double jeopardy*).⁷⁸ Jak už jsem se zmínila, terezínský právní kodex nedefinoval žádný trest za znásilnění či sexuální obtěžování. Tento kodex přitom byl produktem vězeňského společenství, židovské samosprávy.

V době před deportací do Terezína zastávalo několik žen vedoucí a činorodost vyžadující funkce v sionistickém hnutí a židovské obci. Patřila k nim již vzpomenutá Edith Ornsteinová z Palestinského úřadu a Hanna Steinerová,⁷⁹ vedoucí emigračního

73 Srv. také seznam podpisů v deníku Arnošta Kleina, staršího budovy, že ženy v jeho budově v případě podezření z těhotenství navštíví gynekologa (ŽMP, fond Terezín, signatura 324, deník Arnošta Kleina, záznam z 20.3.1944).

74 Podle zprávy Anny Barkerové uložené ve Wienerově knihovně pro studium holokaustu a genocidy v Londýně (*The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide – WL*), P.III.h, 943.

75 KELLENBACH, Katharina von: *Reproduction and Resistance During the Holocaust*. In: FUCHS, Esther (ed.): *Women and the Holocaust: Narrative and Representation*. Lanham (Maryland), University Press of America 1999, s. 28 n.

76 Viz ADLER, H. G.: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 525 (*Terezín 1941–1945*, sv. 2, s. 371, oběžník vedoucího zdravotního oddělení Ericha Munka z 21.8.1943 – viz pozn. 15).

77 Srv. *A ITI*, deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznam z 25.5.1944. Její přítelkyně Eva musela jít na potrat a později ji opustil její přítel: „Chudák Eva. Je tak nešťastná. Jírka už o ni nestojí, dokonce se s ní ani nerozloučil.“

78 BAUMEL, Judith Tydor: *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*. London, Vallentine Mitchell 1998.

79 Hanna Dubová-Steinerová, narozená roku 1894, byla vedoucí české pobočky Ženské mezinárodní sionistické organizace (*Women's International Zionist Organization – WIZO*), vyvíjela aktivitu ve prospěch Židovské strany v meziválečném Československu, ve 30. letech působila jako vedoucí pracovnice pomocné emigrační organizace HICEM (název je odvozen ze zkratk dalších tří organizací), později jako vedoucí vystěhovaleckého oddělení Židovské náboženské obce v Praze. Obě své děti poslala do bezpečí za hranice, syn přežil

oddělení Židovské náboženské obce v Praze. Ornsteinová byla jednou z třiadvaceti vězňů v transportu označeném jako štáb (*Stab*), kteří měli klíčovou úlohu při zřízení terezínského ghetta. V Terezíně vedla méně důležité oddělení ženské práce, pomáhala vést pracovní ústředí a byla jedním z důvěrníků Jakova Edelsteina.⁸⁰ Hanna Steinerová zůstala v Praze, pomáhala lidem s balením zavazadel do transportů a zajišťovala kontakty ve „svobodném světě“ v Ženevě. Do Terezína přijela v červenci 1943. Sdílela názory svých sionistických kolegů v tom směru, že nejvíce péče je třeba věnovat mládeži, i když ona sama se rozhodla angažovat především v péči o starší lidi.⁸¹ Také spolu se svými bývalými německými kolegy pomáhala v ghettu vybudovat skupinu Ženské mezinárodní sionistické organizace (WIZO).⁸² Narozdíl od svých mužských kolegů však ani jedna z těchto žen nebyla přizvána k členství v Radě starších ani jim nebylo nabídnuto, aby vedly některé centrální oddělení. Ženy jako Ornsteinová měly v Radě starších poradní hlas a někdy dokázaly zajistit – prostřednictvím sionistických přátel – prosazení svých návrhů. Neměly však žádný exekutivní vliv na samotné rozhodování. Pozdější příjezd Hanny Steinerové nevysvětluje, proč se na ni při rozdělování pozic v samosprávě „zapomnělo“: mnozí její kolegové, kteří také přijeli do Terezína v roce 1943, získali v samosprávě ghetta zaměstnání odpovídající jejich funkcím před deportací.⁸³

Podobná situace nastala v Říšském sdružení Židů v Německu. Lze usuzovat, že pro aktivity jeho členek transportovaných do Terezína platil stejný scénář: tyto ženy, jež se před deportací aktivně podílely na chodu židovské obce, ztratily v terezínském samosprávě své mocenské postavení, protože zkrátka nebyly jmenovány.⁸⁴ V Tere-

v Dánsku a dcera v Palestině. Steinerová byla spolu s manželem Ludvíkem deportována v říjnu 1944 do Osvětimi, kde oba zahynuli v plynových komorách.

80 Viz TARSÍ, Anita: *Práce v pasti: Ústředna práce v prvním roce existence ghetta Terezín*. In: KÁRNÝ, Miroslav – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 2000, s. 127–140.

81 BONDY, R.: *“Elder of the Jews”*, s. 366 n. (viz pozn. 15).

82 Srv. deníkový záznam Ralpa Oppenhejma o tom, jak Hanna Steinerová navštívila jeho matku, Melanii Oppenhejmovou, organizátorku dětské sionistické organizované emigrace do Dánska, a probírala s ní terezínskou WIZO (*Dansk Jødisk Museum* (Kodaň), 207, A 35, 7, deník Ralpa Oppenhejma, záznam ze 17.3.1944). Děkuji Silvii Goldbaum-Tarabini-Fracapaneové za pomoc s překladem. Oppenhejmův deník není identický s jeho „deníkem“ (de facto románem), který je často mylně označován za autentický a byl publikován v mnoha jazycích, mj. v němčině pod titulem *An der Grenze des Lebens* (Hamburg, Rütten und Lening 1961).

83 Podle záznamu rozhovoru autorky s Mariannou Müllerovou z 22.3.2006 v Praze (v osobním archivu autorky). Marianna Müllerová byla do Terezína deportována v březnu 1943 a dožila se tam osvobození.

84 Byl to případ Hildegard Henschel, bývalé zaměstnankyně zdravotnického oddělení, a Marthy Mosse, vedoucí ubytovacího oddělení. (Srv. MEYER, Beate: *Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und die Jüdische Gemeinde zu Berlin 1938–1945*. In: TÁŽ – SIMON, Hermann (ed.): *Juden in Berlin 1938–1945*. Berlin, Philo 2000, s. 299 n.; TÁŽ: *Vyjednávací prostor reprezentantů Říšského sdružení Židů v Německu po zahájení deportací na podzim 1941*. In: MILOTOVÁ, J. – LORENCOVÁ, E. (ed.): *Terezínské studie a dokumenty 2004*, s. 271–294 – viz pozn. 8.)

zíně ale neztratily nic ze svého nasazení a brzy si našly jinou práci, kde se mohly aktivně podílet na zlepšování sociálních podmínek. Jejich pozice v ghettu s sebou nicméně nenesla výkonnou moc, neměly již žádné přímé rozhodovací pravomoci. Martha Mosse, jedna z vůdčích osobností Říšského sdružení Židů v Německu, se v Berlíně stala vedoucí ubytovacího oddělení a patřila k funkcionářům, kteří sestavovali seznamy osob zařazených do deportací.⁸⁵ V ghettu pracovala více než rok na pozici řadového detektiva, po říjnu 1944 pak řídila detektivní oddělení, dohromady asi deset podřízených; oddělení to bylo tak nedůležité, že není uvedeno v organizačním přehledu ghetta z února 1945.⁸⁶ Je ironií, že její povýšení na vedoucí detektivního oddělení přišlo až za posledního židovského staršího v Terezíně, vídeňského Benajmina Marmelsteina; dokud byl v této funkci její berlínský kolega Paul Eppstein, zůstávala Mosseová v subalterní pozici.

Proč ženy v Terezíně ztrácely dřívější vliv? Kde tyto změny pramenily a jak začaly? Jak jsem výše popsal, v podmínkách „totálních institucí“ (Erving Goffman)⁸⁷ je role žen podstatně více určena jejich pohlavím, tedy genderově odvozována. Důraz není kladen na jejich individuální dovednosti a uplatnění, ale na jejich společenskou funkci a pozici jakožto žen. Tato změna je částečně dána tlakem okolí a posílena kontextem totální instituce. Uvedené zjištění bych ráda krátce analyzovala na třech příkladech:

Mladá talentovaná pianistka Eliška se v ghettu vzdala hraní na klavír a věnovala veškerou svou energii shánění jídla pro svou matku a mladšího bratra, též pianistu. On se v Terezíně proslavil, zatímco ona se klavíru po tři roky nedotkla.⁸⁸ Potřeby rodiny pro ni znamenaly více než vlastní hraní, přestože byla o šest let starší než její bratr, narodil od něj dokončila Akademii muzických umění a před rokem 1939 byla neméně úspěšná. Její bratr však nakonec válku nepřežil a dnes platí jako ikona kulturního života v Terezíně. Eliška po osvobození žila dál v Praze, vyučovala hru na klavír na konzervatoři a pečovala o památku svého bratra.

Jako kontrastní folie může sloužit příklad Vlasty Schönové, o které už jsem se zmiňovala. Schönová měla v Terezíně spíš špatnou pověst, byla kritizována kvůli svému vztahu s posledním zdejším židovským starším Benjaminem Marmelsteinem (který byl nejen neoblíbený, ale také ženatý).⁸⁹ Vlasta porušila zavedené normy chování, jednala nezávisle, řídila divadelní představení, nechala své rodiče odjet

85 Viz MEYER, B.: *Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung*; KRAUS, Elisabeth: *Die Familie Mosse: Deutsch-jüdisches Bürgertum im 19. und 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 1999, s. 570–602.

86 WL, P.III.c, 1108, interview Marthy Mosse od Wolfganga Schefflera z roku 1958; *tamtéž*, P.III.h, 1088, Martha Mosse: *Einige persönliche Aufzeichnungen aus Theresienstadt*; YVA, O64, 24, administrativní přehled podle Rolfa Grabowera ze 7.2.1945.

87 GOFFMAN, Erving: *On the characteristics of total institutions*. In: TÝŽ: *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London, Penguin 1987, s. 13–116

88 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 40ab (Eliška K.). Eliška byla do Terezína deportována v červenci 1942 a v říjnu 1944 odjela s transportem do Osvětimi. Srv. také HÁJKOVÁ, A.: *The piano virtuoso who didn't played in Terezín* (viz pozn. 18).

89 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 407a-d.

samotné v transportu a měla poměr s notoricky neoblíbeným mužem. Bylo to její odlišné chování, které působilo provokativně. Samozřejmě nebyla jediná, kdo měl poměr s ženatým mužem či nepopulární vlivnou osobností. Symptomatické přitom je, že kritika mířila na její sexuální, a nikoli pracovní život.

Zde můžeme sledovat základní sociální vzorec: společenství sankcionuje odlišné chování, které nějakým způsobem ohrožuje uznané hodnoty vlastní skupiny. Obzvláště závažné prohřešky jsou „trestány“ tím, že dotyčná osoba je označena za sexuálně deviantní: například žena je promiskuitní nebo frigidní, muž má choutky na mladé dívky. Takovéto hodnocení nemusí vyjadřovat skutečné sexuálně deviantní chování, spíše může být výrazem narušení základních skupinových pravidel. Sexualizace odlišného chování je jedním z nejsilnějších ostrakizujících momentů, které má společnost k dispozici: sexualita je považována za něco *a priori* soukromého, a pokud se o ní diskutuje na veřejnosti, vzniká újma na osobní integritě. Vlastě Schönové byla připisována odlišná, škodlivá sexualita. Beate Meyer zkoumala, jak se židovské poválečné společenství nedokázalo vyrovnat se „silnými“ ženami a jejich blízkým (skutečným či domnělým) vztahem k „pachatelům“ a jak za této situace sahalo k osočení jejich sexuální integrity.⁹⁰ „Genderově podmíněné“ chování žen, které sílilo s délkou pobytu v Terezíně, bylo spojeno s ústředními hodnotami vězeňského společenství. Odchytky od normy chování skupiny byly mnohem pozorněji sledovány a postihovány, když se jich dopouštěly ženy.

Poté co jsem zvýraznila rozdíly v chování příslušníků obou pohlaví v terezínském ghettu, je vhodné v krátkosti zmínit i aspekty oběma skupinám společné. U obou pohlaví se projevovala společná snaha vytvářet sociální skupiny a oddělovat je od skupin jiných (například čeští židé se takto separovali od židů německých). V rámci každé skupiny byl proces socializace příslušníků obou pohlaví společný. Například nizozemští židé se vyznačovali regresivním způsobem sekundární socializace do chodu společenství ghetta.⁹¹ Těch několik nizozemských vězeňkyň, které se účastnily společenského života v Terezíně, bylo pokládáno za outsidersy, a to v mnohem větší míře než nizozemští muži, kteří udržovali společenský kontakt se svým okolím. Někteří pamětníci, s nimiž jsem vedla rozhovory, tyto ženy popisovali jako promiskuitní. Zde můžeme pozorovat uplatnění stejného mechanismu jako ve shora popsaném případě Vlasty Schönové.

Zatímco mladé ženy za první republiky měly svobodu volit z rozmanitých vzorů chování, sexuality, práce a trávení volného času,⁹² poměry se koncem třicátých let začaly měnit. Od žen se v době „ohrožení republiky“ očekávalo uniformnější a sub-

90 Viz MEYER, Beate: On the Wrong Side? Blaming Jewish Women for Collaboration. (Rukopis z roku 2008 v rámci řady „Lessons and Legacies: Conference on the Holocaust“ na Severozápadní univerzitě v Evanstonu (Illinois).)

91 Viz HÁJKOVÁ, Anna: Spezifika im Verhalten der niederländischen Juden in Theresienstadt. In: MOLLER, Sabine – RÜRUP, Miriam – TROUVÉ, Christel (ed.): *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte der Konzentrationslager und der NS-Prozesse*. (Studien zum Nationalsozialismus, sv. 5.) Tübingen, Diskord 2002, s. 88–103.

92 Viz HUEBNER, Karla: Girl, Trampka, nebo Žába? The Czechoslovak New Woman. In: OTTO, Elizabeth – ROCCO, Vanessa (ed.): *The New Woman International: Representations*

Sestry Marie, Anna a Vlasta Schönovy (zleva) na fotografii z roku 1939. Všechny tři byly spolu s rodiči roku 1942 deportovány do Terezína. Zatímco Anna i oba rodiče zahynuli v Osvětimi, nejmladší Marii se podařilo v prosinci 1944 z Osvětimi uprchnout. Vlasta (narozena 1919) před válkou spolu s Pavlem Tigridem založila divadélko poezie D 99 v pražském Topičově salonu. Po komunistickém převratu v květnu 1948 emigrovala do Izraele, kde se stala uznávanou herečkou (osobní archiv Marie Třešňákové-Schön)

misivnější chování.⁹³ V Terezíně se tlak dále zvýšil v souladu s pravidlem, že sociální skupiny vystavené ohrožení bedlivěji sledují projevy „náležitých“ a „vadných“ chování (a na konání mladých žen, stejně jako na komunikaci s „nepřítelem“, bylo zvláště zaostřeno). Mladé ženy v mém vzorku tedy prodělaly v ghettu sekundární socializaci, adaptovaly se do nového terezínského světa. Narozdíl od mužů to ale byla dvojitá a užší socializace: jako vězeňkyň a jako žen. Proto Eliška přestala hrát, a proto byla Vlasta Schönová pomlouvána jako poběhlice.

V této studii jsem analyzovala několik problémů každodenního života v Terezíně z pohledu žen. Předkládám stručnou analýzu tohoto tématu, které by mohlo být

in Photography and Film from the 1870s Through the 1960s. Ann Arbor, University of Michigan Press 2011, s. 231–251.

93 Viz FEINBERG, Melissa: *Elusive equality: Gender, citizenship, and the limits of democracy in Czechoslovakia, 1918–1950. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2006.*

v budoucnu zkoumáno v širším záběru s cílem získat více analytických poznatků o genderové dimenzi tereziánského nuceného společenství. Mnohé jeho aspekty by si zasloužily být podrobeny vědeckému zkoumání samy o sobě, zatímco další potenciální oblasti výzkumu zde zůstávají neřešeny. V neposlední řadě se mi zdá potřebné vypracovat k tomuto textu paralelní komparativní studii o rozdílech v pohlaví, která by náležitě využívala odlišného metodologického přístupu.